

ЮРИДИЧНА СОЦІОЛОГІЯ І ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

У науковій літературі не завжди в достатній мірі осмислюється значення юридичної соціології та філософії права для пізнання права, далеко ще не виявлені їх взаємозв'язки. Вчені розглядають ці науки або як взаємовиключні, або силують їх, а часом й ототожнюють, не вбачаючи позитивних моментів у їх розмежуванні, зокрема, якщо мова йде про орієнтацію правознавства на вивчення реальних процесів. Ряд філософів вважає, що в основі розвитку права лежить філософія, а саме: природна філософія соціального буття, яка одночасно є і джерелом права, і силою, яка дає імпульс для прогресу його галузей. Юридична соціологія трактується ними не стільки як особлива наука, скільки як одне із учень серед інших філософських учень, шукаюче єдине джерело права в глибинах суспільного життя, тобто фактично йдеться про те, що гносеологічним засновком юридичної соціології є соціологізм, методологічні й теоретичні засади якого знайшли найповніше вираження у поглядах Е. Дюркгейма та його послідовників [3, с. 42-46]. Аналогічно на позиціях соціологізму стоять і ті науковці, які наполягають на тому, що юридична соціологія спочатку перебувала у віданні філософії права, була її складовим елементом, далі вона немовби відгалузилась від філософії права та здобула самостійність як науковий напрям дослідження, після того як отримала в своє розпорядження емпіричні методи пізнання, після експансії соціологічних методів аналізу (спостереження, експерименту, опитування, експертної оцінки тощо). Філософія права, стверджують вони, пильно наглядає за діяльністю юридичної соціології, оскільки вона й понині чутлива до змін парадигми юридичної соціології, до концептуальних відкриттів, фундаментальних розробок останньої [6, с. 38-39; 4, с. 106-107].

Залишаючи поза увагою критичний аналіз вищезазначених позицій, сформулюємо власну точку зору з питання співвідношення юридичної соціології з філософією права, чим висловимо ставлення до іншого трактування їх взаємодії.

Безумовно, будь-яка позиція з цього питання вимагає насамперед конкретизації наукового ста-

туса філософії права. Адже, як відомо, вона розвивалась і розвивається до цього часу як і філософська, і юридична наука. В чому ж концептуальна відмінність між філософією права як філософською наукою і філософією права як юридичною наукою?

Ця різниця зумовлена самою специфікою філософської та правової думки, науково-професійної компетентності (особливостями предметів їх наукового інтересу). У філософії права як філософській науці пізнавальний інтерес і дослідницька увага зосереджені на демонстрації гносеологічних можливостей та евристичного потенціалу певної філософської концепції в особливій сфері права, акцентовані на філософському аспекті права. Істотне значення при цьому надається змістовній конкретизації відповідної концепції відносно властивостей права, його осмисленню в руслі методології даної філософської концепції. В особі філософії права філософія самозасвідчується в тому, що її предметна і пізнавальна всезагальність справді універсальна, що вона поширюється і на таку специфічну сферу, як право [24, с. 10, 28, 31]. Філософський же профіль досліджень філософії права як юридичної науки не зумовлений філософією, а детермінований потребами самої правової сфери в філософському осягненні. В її концепціях, розроблених з позицій юриспруденції, як правило, домінують правові мотиви, напрями та орієнтири дослідження. Звідси і переважний інтерес до онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і логічних засад права. Нерідко при цьому в полі аналізу опиняються і більш конкретні фундаментальні питання правознавства, такі, наприклад, як: воля в праві, правопорушення, природа вини і відповідальності, норма права, злочинність і злочинці, смертна кара тощо [19, с. 11-16].

Коли філософ судить про право, він до кінця залишається філософом за методами дослідження, його теорія права перетворюється на варіант власної філософської системи і лише віддалено нагадує живе право, що функціонує в суспільстві. "Філософія права" Г.В.Ф. Гегеля – класичний приклад цієї ситуації. Філософ розглядає

право як ціле, а не через конкретну норму, інститут, навіть не через сукупність галузей. Він мало приділяє уваги праву, адже воно, як і мистецтво, релігія чи наука, в кращому випадку, є тільки однією з численних проєкцій глобальних онтомоделей світу, буття, до того ж, аби здійснити цю проєкцію, крім логіки, треба знати ще й саме право. В центрі ж уваги юриста, незалежно від обраного напрямку дослідження (філософського, соціологічного, психологічного і т.ін.), завжди залишається право і правові явища. Вихід юриста за межі права виправданий тією мірою, якою він необхідний для пізнання правових феноменів. Юридичне дослідження покликане давати розв'язання власних, а не інших проблем.

Отже, головна відмінність між філософією права як філософською наукою і філософією права як юридичною наукою не в тій чи іншій сукупності тем, а, насамперед, у сутності їх осмислення і тлумачення з позицій відповідного предмета, в руслі його концептуального розгортання і конкретизації у загальному контексті сучасної філософської та правової думки.

Розглянуте розрізнення значно полегшить наше завдання розкрити співвідношення і взаємодію юридичної соціології з філософією права, раціоналізує дослідну діяльність. Відповідно до профілю дослідження, нас, безумовно, цікавить саме філософія права як правова наука.

Юридична соціологія і філософія права (тут і надалі за текстом мається на увазі правова сфера знань) перебувають не в опозиції одна до одної, а у взаємодії, у взаємозумовленості. Досить глибокий і багатобічний зв'язок простежується за різними напрямками. Проте в літературі не припиняються спроби ізолювати юридичну соціологію від філософії права, методологічним принципом якої проголошується ненауковість. Філософія права фактично зводиться до вивчення проблем, які ще не дозріли для наукового розв'язання [20, с. 3-12; 30, с. 29-30]. Цим заперечується сама можливість існування філософії права як відносно самостійного наукового формоутворення. Водночас необхідно також звернути увагу ще на одну інтригуючу точку зору, прихильники якої стверджують, що оскільки право – час і соціальною філософією, тобто юридичною соціологією [26, с. 17-19; 22, с. 72; 10, с. 22]. Навряд чи це правильно. Погодитись із такою думкою – означає розмивання предмета юридичної соціології.

Філософія права, як і юридична соціологія, всупереч уявленням Г.В.Ф. Гегеля, в основному розроблялася і розробляється зусиллями юристів,

особливо в континентальній Європі. Нарівні з юридичною соціологією вона історично і методологічно виникла із загальної теорії права. У зв'язку з цим закономірно постає запитання: які ж критерії розмежування їх предметів? У чому відмінність між юридичною соціологією і філософією права? Спектр міркувань, висловлених у науковій літературі з цих запитань, досить широкий і розгорнутий.

Так, Д.А. Керимов, усвідомлюючи надзвичайне значення пізнавальної природи права, вбачає різницю між юридичною соціологією та філософією права в тому, що перша вивчає загальні закономірності розвитку правових об'єктів, явищ і процесів в їх онтологічному аспекті, дає наукову картину правової реальності, а друга – орієнтується на виявлення їх гносеологічного сенсу і значення, розробляє проблеми теоретико-світоглядного підходу до пізнання права, інтегрує всю сукупність принципів, шляхів і методів пізнання особливостей правової дійсності, її динаміки і практичного перетворення, об'єднує пізнавальні можливості всіх юридичних наук. Тим самим філософія права як пізнавальний базис усієї системи правових наук озброює не тільки загальну теорію права, а й усі галузеві юридичні науки надійним гносеологічним інструментарієм, збагачує їх дослідницький потенціал [7, с. 8; 9, с. 6; 8, с. 3-26]. У даному випадку юридична соціологія фактично зводиться Д.А. Керимовим до онтології, а філософія права – до гносеології. Однак виникає запитання: яка онтологія і яка гносеологія? Якщо гносеологічним засновком вивчення права є вузьконормативний підхід, то і онтологічна картина правового феномену буде зведена до формально-логічного аналізу, опису прийнятих державою норм, тобто до догм права. Але ж від цього онтологія права не стане юридичною соціологією!

Розуміння філософії права як теорії пізнання права не може не викликати амбівалентних почуттів. Між тим, зведення філософії права тільки до пізнання не лише нівелює її, але й відкидає фундаментальні проблеми взаємозумовленості, зокрема, онтології та гносеології. Цілком правильно наголошуючи, що не може бути онтології без гносеології, однаково як і навпаки, Д.А. Керимов, тим не менше, допускає різке розмежування предметів, місця і ролі юридичної соціології та філософії права, хоча й наголошує на умовному характері цього.

Та чи інша гносеологія не може не бути зумовлена явно чи неявно прийнятою онтологією, а певна гносеологія зумовлює і специфічну логі-

ку пізнання права [12, с. 199-200; 24, с. 70]. Не випадково С.Л. Сергєвннн, збагнувши глибинну взаємодетермінацію вказаних засад права, визначає юридичну соціологію вже як “онтологію права з позицій соціологічного (соціолого-юридичного. – С.С.) підходу” [23, с. 15]. Нерозривний зв’язок пізнавального та соціального аспектів права не залишився поза увагою і відомого українського теоретика-правознавця П.О. Недбайла. За його словами, “гносеологічний аналіз можливий тільки у поєднанні з соціологічним, адже специфіка відображення органічно пов’язана з особливістю права як соціального явища”. Тому “єдність гносеологічного та соціального аспектів у дослідженні права вельми важлива для його пізнання і перетворення” [17, с. 16, 17]. З таким принциповим висновком важко не погодитись.

Як бачимо, практично неможливо провести чітку межу між філософією права та юридичною соціологією, обмеживши фронт їх інтересів суто гносеологічним і онтологічним. Неможливо не помітити єдності того та іншого як у філософії права, так і в юридичній соціології. Однак можна, й навіть необхідно, вибирати певні наукові пріоритети, щоб не підміняти один предмет дослідження іншим, адже будь-яка предметна сфера науки потребує використання певного пізнавального інструментарію в тому порядку, який відповідає її істотним структурним якостям.

Немає сумнівів, що вчені усвідомлюють глибинний взаємозв’язок онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і логічних аспектів права, але в своїх філософсько-правових концепціях, зокрема при визначенні предмета філософії права, часто акцентують увагу на якомусь одному з них. Так, коли в тій чи іншій концепції абсолютизується гносеологічний аспект (як, наприклад, у А.А. Козловського [11, с. 4-10; 13, с. 71-82; 14, с. 3-16]), то утворюються гносеологічні концепції права; коли абсолютизується онтологічний аспект – виникають онтологічні концепції права (наприклад, онтологічна концепція “права буття” Р. Марчіча [19, с. 629-635], концепція “онтологічної структури права” А. Кауфмана [25, с. 107-115]); коли ж абсолютизується аксіологічний аспект, як у Н. Неновські [18], то формуються аксіологічні концепції права і т.д. Насправді філософія права вивчає всі вказані аспекти права, закономірності їх взаємодії.

М. Ребіндер у своїх працях намагається вирішити питання співвідношення юридичної соціології з філософією права за допомогою концепції трьох вимірів права. Право, по-перше, це наука про цінності (тут вона постає як філософія пра-

ва). Інакше кажучи, філософія права нівелюється теорією цінностей, тобто фактично зводиться до аксіології права, відкидаючи тим фундаментальні проблеми взаємозумовленості аксіології та онтології, логіки і гносеології, гносеології та онтології та ін. По-друге, право – це наука про норми (тобто догматична юриспруденція). По-третє, право – це наука про реальність (юридична соціологія). Юридична ж соціологія диференціюється на генетичну (займається дослідженням соціогенезису права) та операціональну (вивчає вплив права на суспільне життя) [6, с. 69]. Ця концепція, переконаний М. Ребіндер, сприятиме сполученню емпіричного внеску юридичної соціології з результатами досліджень, які проводяться в рамках філософії права, націленої на вивчення правових цінностей і морально-етичних принципів [29, с. 11].

Інші дослідники розмежовують юридичну соціологію та філософію права за критерієм специфіки методів пізнання. Серед них – В.В. Варчук, який стверджує, що метод філософії права – це дедукція та умоглядний підхід. Вона використовує тлумачення, аргументацію, логічне судження та інші форми риторики, тоді як метод юридичної соціології – індуктивний і фактологічний [5, с. 16]. При цьому юридична соціологія фактично зводиться до рівня конкретних емпіричних досліджень. Постає низка запитань: хіба допустимо необґрунтовано відривати індукцію від дедукції, теоретичне від фактологічного? Чи ж правомірно зводити юридичну соціологію лише до фактологічного та емпіричного знання? Невже юридична соціологія не використовує і загальнонаукові методи пізнання, зокрема індукцію і дедукцію? Відповідь очевидна: мова може йти лише про різне співвідношення та різні місця і роль кожної з цих нерозривних сторін наукового пізнання (фактологічного та теоретичного, конкретного та абстрактного, індукції та дедукції і т.п.) в тій чи іншій науці.

Часто на сторінках наукових видань висловлюється думка, що юридична соціологія, на відміну від філософії права, використовуючи емпіричні методи, вивчає право, не намагаючись збагнути його сутність, його онтологічну глибочинь, нібито вона обмежується зовнішньою стороною фактів, не звертаючись до їх трансцендентальності. Юридична соціологія, наголошують прихильники даної концепції, здійснює “еволюційні” (виявляє тенденції реформування юридичної складової життя суспільства) та “структурні” (розглядає правило щодо реальності, яка його породжує і яка підпадає під його вплив та зумов-

лює характер зв'язків між різними явищами юридичного порядку) дослідження. Філософія ж права, в якій більше власне філософії, ніж права, навпаки, прагне за рахунок вивільнення права від його технічного апарату досягнути метаюридичне значення права, його сенс і призначення [1, с. 11; 2, с. 15-24, 294-295].

На нашу думку, юридична соціологія аж ніяк не зупиняється перед пізнанням сукупності сталих, повторюваних ознак і властивостей права, тобто його суті, пошуки якої починаються там, де є розуміння невідповідності будь-якого явища своєму первісному призначенню. Вона вивчає сутність на своєму рівні і своїми методами. Розкриваючи об'єктивні межі правової регламентації суспільних відносин, механізм трансформації соціальних чинників у правові норми, процес і умови соціальної дії права, вплив чинників на його функціонування та розвиток і т.ін., юридична соціологія по-своєму (в соціолого-юридичному аспекті, з позицій соціолого-юридичного підходу) виявляє сенс права, тому не може не робити свій внесок в онтологію права. Розкриття сутності права, його фундаментальних характеристик є необхідним етапом пізнання його закономірностей.

Юридична соціологія і філософія права взаємодоповнюють одна одну, але разом з тим вони не взаємозамінюють одна одну. Між ними існує концептуальна взаємодія, та водночас зберігається й розподіл принципів роботи. Кожна з них, незважаючи на спільність об'єкта, має свій предмет, який не дублюється іншими науками. Якщо юридична соціологія займається виявленням і вивченням закономірностей соціогенезу та соціальної дії, функціонування права як динамічного соціально-юридичного феномену, то філософія права, згідно з уявленнями, що склалися про неї, має справу із закономірностями «вивчення сутнісної природи права як динамічної єдності його онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і логічних засад» [12, с. 199-201]. На відміну від вивчення права юридичною соціологією з позицій соціолого-юридичного підходу, філософія права досліджує його в філософському, ціннісно-смысловому аспекті [24, с. 29], акцентуючи увагу на закономірностях взаємодії і взаємозв'язку онтологічних (аналізуються фундаментальні засади правової реальності, сутнісна природа права), гносеологічних (розкриваються закономірності правового пізнання, пізнавальна природа права), аксіологічних (вивчаються цінності в праві і право як цінність, ціннісна природа права) і логічних (пізнаються закономірності застосування логічних

теорій, логічна природа права) засад [16, с. 125-126; 21, с. 51; 15, с. 14; 24, с. 71].

В юридичній соціології в основному мова йде про вивчення права таким, яким воно є. Філософію ж права більше цікавить не те, що є право, а те, яким воно повинно бути. Підтвердження даного тезису ми знаходимо в працях Є. Ерліха. Питання про те, яким повинно бути право не охоплюється юридичною соціологією. Цим, за Є.Ерліхом, повинна займатися філософія права [27, с. 314; 28, с. 202]. Іншими словами, йдеться про різні наукові пріоритети, а не про те, що юридична соціологія постає у вигляді пасивного спостерігача життєвих процесів, "живого права", а її науковість зводиться до голої, безоціночної констатації фактів.

За своєю природою філософія права пов'язана з практикою опосередковано, через проміжні ланки, узагальнення даних і досягнень галузевих юридичних наук. Часом її зв'язки з практикою виступають завуальовано. Між тим, зв'язок юридичної соціології з практикою, в основному, – безпосередній, прямий, явний. Юридична соціологія більш близька до наукової методики, суть якої полягає в тому, щоб звертатися до самих явищ і процесів, спостерігати їх в конкретній реальності, в "житті", а на цій основі вже і виявляти закономірності, розробляти теоретично обґрунтовані та практично виправдані пропозиції з підвищення ефективності правового регулювання. Увага зосереджується на переході науково-пізнавальної діяльності до безпосередньо практичної. Вона в першу чергу приваблива для законодавця. Адже щоб пізнати право, видати корисний та дійовий нормативно-правовий акт, необхідно вивчати законодавство в дії, зокрема розкривати чинники, які перешкоджають, заважають реалізації тих або інших норм у конкретних відносинах. Соціально-реалізоване буття писаних норм – джерело їх постійного удосконалення, виявлення прогалин у законодавчому регулюванні суспільних відносин. На жаль, як правило, юристи ще слабо володіють прийомами трансформації інформації, отриманої в ході соціолого-юридичних досліджень, у практичні рекомендації, і часто обмежуються порадами загального характеру.

Ці загальнотеоретичні правові науки повинні не йти слідом за практикою, а випереджати її, передбачувати нові явища та забезпечувати прогресивний послідовний розвиток права і процесів його реалізації в конкретних відносинах. Філософсько і соціолого-юридичного обґрунтування потребують не лише такі фундаментальні про-

блеми загальної теорії права, як проблеми сутності і функцій права, його зв'язків з суспільством, державою та економікою, але й всі інші, зокрема проблеми джерел права, правотворчості, прогалін у праві, тлумачення права, правової свідомості і правової культури, законності і правопорядку, правопорушення і юридичної відповідальності тощо. Відсутність же такого обґрунтування робить правознавство приреченим на стихійність розвитку методом спроб і помилок.

З теоретичного погляду важливе значення має використання в процесі вивчення правових явищ висновків і узагальнень, зроблених у рамках філософії права та юридичної соціології. Особливої значущості при цьому набувають навіть ті досить дискусійні та суперечливі судження і поняття, яким за межами, наприклад, філософії права, поза філософським контекстом, підходом і фоном приділялося би значно менше уваги (зокрема розгляд права як форми екзистенціального розв'язання конфлікту). Використання галузевими юридичними науками широким за обсягом і глибиною знань методологічно навантажених загальнотеоретичних правових наук дозволяє уникати однобокості у розв'язанні специфічних проблем. Знання якостей, законів, форм і механізмів більш загального порядку – необхідна умова і передумова правильного підходу до пізнання якостей, законів, форм і механізмів менш загального порядку.

В сучасних умовах юридична соціологія та філософія права, беручи участь у науковому розв'язанні актуальних питань теорії і практики правового розвитку, набувають особливого громадського звучання. Вони можуть і повинні стати не лише закономірним наслідком, але й творчою умовою позитивного розвитку правового процесу. Сутність їх зв'язків проявляється як на теоретичному, так і на практичному рівнях. У площині ж предметної специфіки, концептуальної орієнтації, наукових пріоритетів виявляється відмінність їх призначення та ролі у пізнанні права.

Список літератури

1. *Алексеев С.С.* Теория права. – М.: Издательство БЕК, 1994.
2. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права. – М.: Издательский дом NOTA BENE, 2000.
3. *Боботов С.В.* Буржуазная социология права. – М.: Юридическая литература, 1978.
4. *Варчук В.В.* Социология права – отрасль социологии // Социологические исследования. – 1996. – № 11.

5. *Варчук В.В.* Социология права. – М.: Союз, 1997.
6. *Карбонье Ж.* Юридическая социология. – Б.: БГК им. И.А. Бодуэна де Куртенэ, 1998.
7. *Керимов Д.А.* Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). – М.: Аванта, 2000.
8. *Керимов Д.А.* Основы философии права. – М., 1992.
9. *Керимов Д.А.* Предмет философии права // Государство и право. – 1994. – № 4.
10. *Козлов В.А.* Правопонимание и общая теория права: логико-методологический аспект // Правоведение. – 1987. – № 6.
11. *Козловський А.А.* Пізнання як форма існування права // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 1: Правознавство. – Чернівці: Рута, 1996.
12. *Козловський А.А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999.
13. *Козловський А.А.* Правова трансформація пізнання // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 11: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 1997.
14. *Козловський А.А.* Цілі правового пізнання // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 45: Правознавство. – Чернівці: ЧДУ, 1999.
15. *Ксенофонтов В.Н.* Социология права: учебное пособие / Изд-е 2-е. – М.: Р-Центр, 1998.
16. *Кузнецов Э.В.* Философия права в России. – М.: Юридическая литература, 1989.
17. *Недбайло П.Е.* Объективное и субъективное в праве (к итогу дискуссии) // Правоведение. – 1974. – № 1.
18. *Неновски Н.* Право и ценности. – М.: Прогресс, 1987.
19. *Нерсесянц В.С.* Философия права. Учебник для вузов. – М.: Издательская группа ИН-ФРА-М, 1997.
20. *Пермяков Ю.Е.* Лекции по философии права: Учебное пособие. – Самара: Издательство «Самарский университет», 1995.
21. *Право и социология.* – М.: Наука, 1973.
22. *Сергеевнин С.Л.* О социологии права // Вестник Ленинградского университета. – Серия 6. История КПСС, науч. коммунизм, философия, право. – Л., 1988. – Вып. 1.
23. *Сергеевнин С.Л.* Социология права: теория и конкретные исследования // Логические и математические методы в правовой теории и практике: Межвузовский сборник. – Ленинград, 1989.

24. *Філософія права*: Навч. посіб. / за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000.

25. *Четвернин В.А.* Современные концепции естественного права. – Москва: Наука, 1988.

26. *Явич Л.С.* Характер философских проблем правовой науки // Советское государство и право. – 1987. – № 7.

27. *Ehrlich E.* Grundlegung der Soziologie des Rechts. – München und Leipzig: Duncker & Humblot, 1913.

28. *Ehrlich E.* Soziologie des Rechts in die Geisteswissenschaften 1913 / 1914.

29. *Rehbinder M.* Zur Einführung in die Rechtssoziologie. Ein Textbuch für Studenten der Rechtswissenschaft. – Fr. am M., 1971.

30. *Timasheff N.S.* An Introduction to the Sociology of Law. – Cambridge (Mass.), 1939.

С. В. Савчук

ЮРИДИЧЕСКАЯ СОЦИОЛОГИЯ И ФИЛОСОФИЯ ПРАВА

Сущность связей между юридической социологией и философией права проявляется и на теоретическом, и на практическом уровнях. Однако в сфере предметной специфики необходимо констатировать принципиальное отличие их назначения и роли в познании права. Между ними существует концептуальное взаимодействие и в тоже время сохраняется определённый дуализм принципов функционирования.

S. V. Savchuk

LEGAL SOCIOLOGY AND PHILOSOPHY OF LAW

The essence of interrelation between legal sociology and philosophy of law is manifested on both theoretical and practical levels. However, consideration of their subject matter reveals a key difference in their mission and role in cognition of law. There is a conceptual interaction and concurrently a dualism of principles of functioning between legal sociology and philosophy of law.